

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

МІХЕЄВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 2

ХАРКІВ
МАЙДАН
2021

Відповідальні редактори

В. С. Аксьонова, канд. іст. наук
В. В. Колода, канд. іст. наук
В. В. Скирда, канд. іст. наук

Редакційна колегія

Н. В. Аксьонова, канд. іст. наук, доц.; *Ю. В. Буйнов*, канд. іст. наук;
С. В. Д’ячков, канд. іст. наук, проф.; *С. М. Куделко*, докт. іст. наук, проф.;
С. І. Посохов, докт. іст. наук, проф.; *О. М. Сошнікова*, канд. філософ. наук

Рецензенти

І. С. Кедун, канд. іст. наук, доц.
М. В. Любичев, докт. іст. наук, проф.
О. Б. Супруненко, канд. іст. наук, доц.

Рекомендовано до друку Науко-методичною радою
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова
(протокол № 6 від 13.05.2021 р.)

ПЛАТФОРМА
ГРОМАДЯНСЬКИХ СИЛ

*Випуск здійснено за сприяння
громадянської спілки «Платформа гро-
мадянських сил 22 лютого»*

Інформаційна підтримка:

**СПРАВЖНЯ
ВАРТА**

*Інтернет-портал
Справжня варта*

KHARKIV TODAY

INFORMATION AGENCY

*Інформаційне агентство
Kharkiv Today*

В оформленні першої сторінки обкладинки використано фото з могильника поблизу Верхнього Салтова, розкопки 2009 р. Фото *В. С. Аксьонова*.

М 69 *Міхеєвські читання*. Харків: Майдан, 2021, вип. 2, 108 с.

ISBN 966-978-372-748-6 (серія)

ISBN 978-966-372-834-6 (випуск)

До збірника статей «Міхеєвські читання» (випуск 2) увійшли наукові праці до-свідчених і молодих археологів, що плідно працюють над вивченням салтівської археологічної культури, і які в різний спосіб продовжують напрямки польових і те-оретичних досліджень до розробки яких у свій час мав відношення видатний хар-ківський археолог, професор, засновник харківської школи хозарознавства Володи-мир Кузьмич Міхеєв (1937—2008 рр.). Переважна більшість статей — розширені доповіді міжнародного польового семінару, що відбувся у Харкові 18—20 вересня 2020 р. на базі Історико-археологічного заповідника «Верхній Салтів», котрий був присвячений 120-річчю початку досліджень салтівської археологічної культури в Ук-раїні. У збірнику викладені і проаналізовані новітні польові дослідження салтівської археології та висвітлені теоретичні напрацювання з актуальних проблем хозароз-навства.

Видання може зацікавити не тільки вчених, істориків, археологів — фахівців з вивчення салтово-маяцької (салтівської) археологічної культури та історії Хозарії, але й студентів, краєзнавців, людей, не байдужих до найдавнішого минулого рід-ного краю.

УДК 904(477.54)“07/09”

ВБРАННЯ КОНЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ З ПОХОВАНЬ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО НЕТАЙЛІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Дослідження останньої чверті ХХ ст. та початку ХХІ ст. показали, що в межах лісостепового варіанту салтово-маяцької культури досить добре представлені пам'ятки, що залишені представниками проболгарського етносу, які ховали своїх небіжчиків головою у східному або західному напрямку у ґрунтових ямах різної конструкції (Михеев 2004, с. 76—88, рис. 5: 1—6). На сьогоднішній день тут відомо 13 таких могильників (Аксёнов, Лаптев 2014, с. 30, табл. 2, рис. 1, 2). Показовою рисою ґрунтових (проболгарських) некрополів лісостепового варіанту салтово-маяцької культури є присутність поховань людей у супроводі коня, частини коня або кінської зброї (Плетнева 1981, с. 9, 10). Найбільш дослідженим на сьогоднішній день некрополем, на якому достатньо чисельні поховання воїнів-вершників, є Нетайлівський могильник, який розташований на лівому березі Печенізького водосховища, навпроти Верхньо-Салтівського археологічного комплексу. Усього на могильнику, з 1959 по 2018 рр., розкопано 536 поховань, з яких 46 належать воїнам-вершникам.

У кількох похованнях Нетайлівського могильника представлені багаті вбрання коня, яке дозволяє вичленити поховання представників військової верхівки цього суспільства. Це вбрання має свою специфіку та відрізняється від елітних наборів прикрас кінської зброї, які представлені в похованнях аланського населення салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця та в аланських пам'ятках VIII—IX ст. Північного Кавказу. У той же час такі елементи кінського спорядження як вудила, стремена, залізні кільці та пряжки від зброї, тощо, які представлені в похованнях Нетайлівського могильника (Аксёнов 2012, рис. 9; Аксёнов, Хоружая 2005, рис. 4), показують типологічну подібність з елементами кінського спорядження, що походять з пам'яток інших груп населення салтово-маяцької культури регіону та одночасних з ними пам'яток суміжних територій.

Пряжки від ременів оголів'я представлені найчастіше парними екземплярами, які ви-

готовлені за срібла, та, рідше, з бронзи. До убору входило дві, рідше чотири, однакові пряжки. Усі вони трикутнорамчаті зі щитком у вигляді витягнутої, прямокутної (рис. 1: 2, 3) або п'ятикутної (рис. 1: 4, 15) рамки. Подібні пряжки добре представлені в елітних наборах аланського населення Подонцов'я (Аксёнов 2005, рис. 3: 13, 15, 16; 4: 4, 5; 5: 12, 13; Плетнева 1989, рис. 35). За реконструкцією С. О. Плетневої такі пряжки знаходилися на нащічних ременях кінського оголів'я (Плетнева 1989, рис. 39), тоді як більш раціональним є їх розташування по одній пряжці на нащічному та на підборідному ременях. Таке розміщення пряжок на ременях кінського оголів'я є характерним для пам'яток тюркської культури VII—IX ст. (Тишкин, Горбунова 2004, с. 33, рис. 13: А).

Основною прикрасою ременів оголів'я були пластинчаті бляшки п'ятикутної у плані форми розміром 1,1—1,2 × 1,4—1,5 см, інколи з трикутним вирізом по середині їх верхнього краю (рис. 1: 6, 12—14). До шкіряної основи бляшки кріпилися за допомогою двох, рідше одного, срібних шпеньків. Усі вони виготовлені з тонкого срібного листа. Ці бляшки розташовувалися на ремені одна за одною, гострим краєм щитка в бік наконечника реміня та прикрашали нащічні ремені оголів'я. В якості додаткової прикраси ременів оголів'я використовувалися бляшки круглої форми діаметром 1,5—1,7 см та 2,0—2,3 см (рис. 1: 7—10). Бляшки круглої форми могли бути вирізаними зі срібного листа (рис. 1: 7, 8) або відлиті (рис. 1: 10) зі срібла. В останньому випадку до шкіряної основи вони кріпилися за допомогою одного срібного шпенька. Круглі бляшки, які були виготовлені зі срібного листа, мають невеличку закраїну (рис. 1: 9, 11). В середині таких бляшок фіксується залишки металевої основи сірого кольору. До ременів оголів'я такі бляшки приєднувалися за допомогою Ω-подібних бронзових петельок. Незначна кількість бляшок круглої форми у наборі вказує, що вони, ймовірно, прикра-

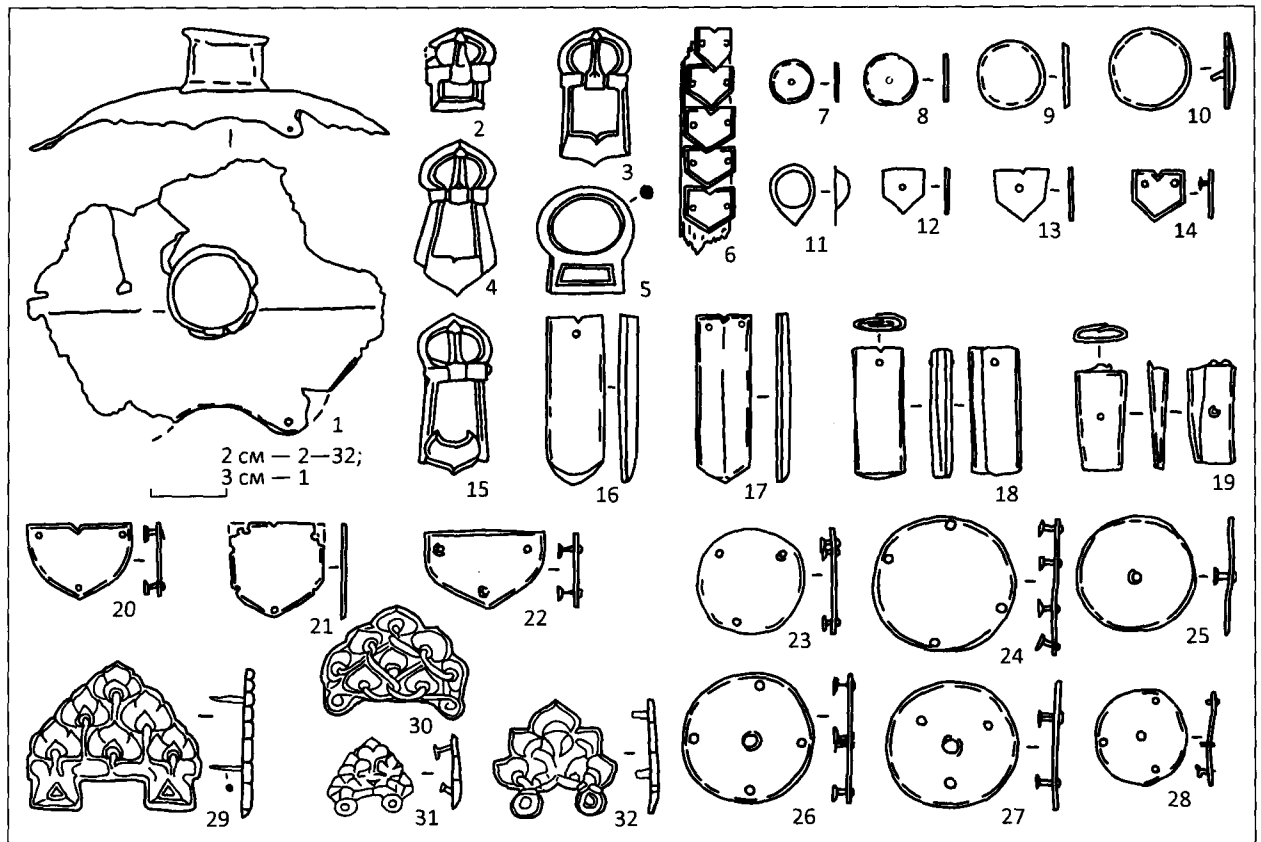

Рис. 1. Металеві деталі ременів кінського спорядження: 1 — начільник; 2—5, 15 — пряжки від ременів оголів'я; 6—14 — бляшки від ременів оголів'я; 16—19 — наконечники ременів оголів'я; 20—23 — прикраси ременів кінського спорядження (1, 2, 5 — бронза; 3, 4, 6—32 — срібло)

Рис. 1. Металлические детали ремней снаряжения коня: 1 — начельник; 2—5, 15 — пряжки от ремней оголовья; 6—14 — бляшки от ремней оголовья; 16—19 — наконечники ремней оголовья; 20—32 — украшения ремней конского снаряжения (1, 2, 5 — бронза; 3, 4, 6—32 — серебро)

Fig. 1. Metal parts of horse equipment belts: 1 — a cover of a horse forehead; 2—5, 15 — buckles of headband straps; 6—14 — plaques of headband straps; 16—19 — tips of the headband straps; 20—32 — decorations of straps in a horse belts, harness (1, 2, 5 — bronze; 3, 4, 6—32 — silver)

шали налобний ремінь оголів'я та / або місця з'єднання нащочних ременів з наносним та налобним ременями (рис. 2: 16, 1в). До ременів оголів'я мають відношення наконечники, яких до комплекту входило чотири екземпляри. Ці наконечники мають у плані форму прямокутника із заокругленими кутами або форму подовженого п'ятикутника (рис. 1: 16—19). Більшість цих наконечників від ременів оголів'я зроблені з тонкої срібної фольги. Кінчик ремня вставлявся в середину наконечника та закріплювався за допомогою одного — двох срібних шпенків (рис. 1: 18, 19). В деяких випадках наконечники складаються з двох пластин, які спаяні між собою (рис. 1: 16, 17).

Круглі у плані бляшки та наконечники ременів, які зігнуті з металевої пластини, представлені в уборах коней аланського населення салтово-маяцької культури (Аксенов

2005, рис. 2: 10; 3: 7; 4: 8; 5: 17; Винников, Афанасьев 1991, рис. 19: 8; Плетнева 1989, рис. 39), однак вони виготовлені, на відміну від нетайлівських, з бронзового листа з позолотою, що надавало їм більш багатий зовнішній вигляд. Як головний елемент прикрашання нащічних ременів оголів'я у алан Подоння виступали позолочені бляшки листоподібної форми, тоді як у нетайлівців бляшки мали п'ятикутну форму та були виготовлені зі срібного листа.

Ремені кінського спорядження (нагрудний та шлейний) з поховань Нетайлівського некрополя прикрашалися бляшками круглої в плані форми діаметром 2,8—3,5 см (рис. 1: 23—28). Переважна більшість бляшок має наскрізний круглий отвір діаметром 3—4 мм по центру (рис. 1: 25—28). Бляшки виготовлені зі срібного листа, і тільки бляшки з поховання № 491 були залізними. Усі бляшки ма-

ють по три або чотири отвори по краю, через які вони за допомогою заклепок довжиною до 0,5 см прикріплялися до ременів кінського спорядження. Як прикраси ременів збруї використовувалися і не чисельні бляшки щитоподібної форми розміром 2,8—3,5 × 1,5—2,0 см (рис. 1: 20—22), що усі були виготовлені зі срібного листа. Бляшки, подібні таким нетайлівським, але виготовлені з бронзового листа або залізної пластини, що була потім обтягнута бронзовим листом, походять з інгумаційних та кремаційних поховань біритуального могильника Червона Гірка (Аксенов, Михеев 2009, рис. 2: 13; 4: 5, 6; 5: 17; 7: 26).

Таким чином, у населення, що залишило Нетайлівський некрополь, фіксується оригінальний набір прикрас ременів кінського спорядження, який відрізняється від набору прикрас, який є характерним для аланського населення регіону та добре представлений у поховальних комплексах розташованого поряд Верхньо-Салтівського могильника (Аксёнов 2005, с. 245—260, рис. 1—4; Аксёнов, Лаптев 2009, рис. 5).

По-перше, для прикрашення ременів оголів'я нетайлівці використовували бляшки п'ятикутної у плані форми, а для оздоблення нагрудного та шлейного ременів — пластинчаті бляшки круглої форми діаметром 2,5—3 см з округлим наскрізним отвором по центру (рис. 2).

По-друге, для виготовлення прикрас ременів кінського спорядження, включаючи пряжки від вуздечки та наконечники, застосовувалось срібло.

По-третє, поле бляшок додатково не прикрашалось орнаментом, тоді як у представників аланського населення салтовомаяцької культури регіону бляшки доволі часто були оздоблені рослинним орнаментом (Плетнева 1967, рис. 44: 1—5; Плетнева 1981а, рис. 37: 11—14, 33—37). Важливою особливістю «тюркської» традиції, як вважає низка дослідників, є «скупа» орнаментация прикрас кінського спорядження, або її повна відсутність (гладка лицьова частина) (Горбунова 2002, с. 92). В нетайлівських похованнях бляшки від кінського спорядження з рослинним (лотосоподібним) орнаментом представлені поодинокими екземплярами (рис. 1: 29—32). При цьому вони походять з

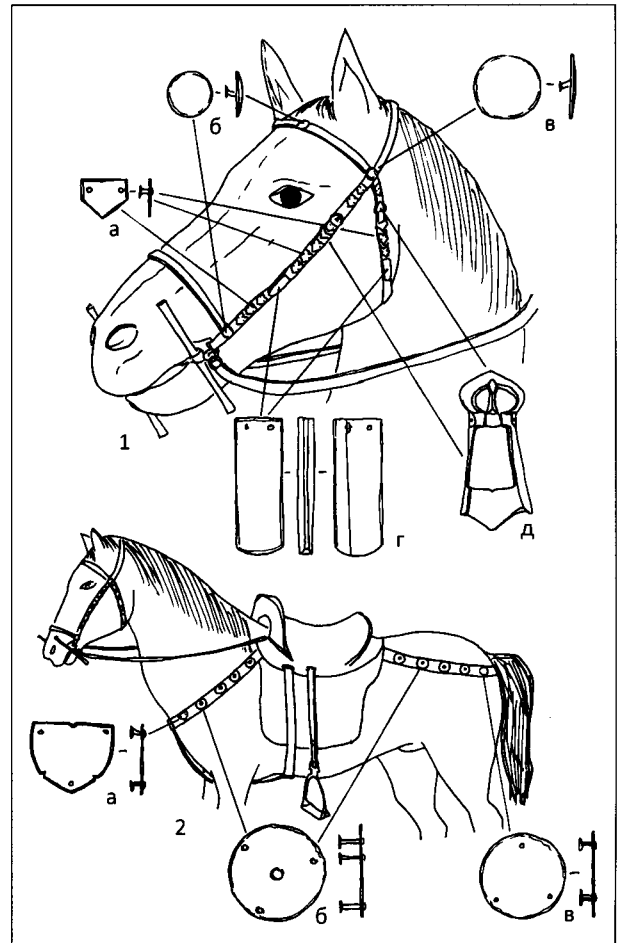

Рис. 2. Реконструкція розміщення металевих деталей на ременях кінського спорядження з поховань Нетайлівського могильника: 1 — розміщення металевих деталей на ременях оголів'я; 2 — розміщення металевих деталей на ременях спорядження

Рис. 2. Реконструкція размещения металлических деталей на ремнях конского снаряжения из захоронений Нетайловского могильника: 1 — размещения металлических деталей на ремнях оголовья; 2 — размещения металлических деталей на ремнях снаряжения

Fig. 2. Reconstruction of the placement of metal parts on the straps of horse harness from the burials of the Netaylovsky burial ground: 1 — reconstruction of the placement of metal parts on the headband belts; 2 — reconstruction of the placement of metal parts on equipment belts

поховань (№ 2, 389, 431, 444), які відносяться до фінального етапу існування некрополя та датуються серединою — третьою чвертю IX ст. Усі вони виготовлені зі срібла, але тільки бляшки з поховання № 431 є штампованими (рис. 1: 30). За формою, розмірами та орнаментом ці бляшки аналогічні бляшкам з поховань алан Верхньо-Салтівського катакомбного некрополя (Покровский, 1905, табл. XXII: 97; Аксенов, 2005, рис. 2: 20; 3: 17, 20—22), де вони представлені в комплексах другої половини VIII — початку / середини IX ст. Бляшки з поховань № 2, 389, 444 Нетайлівського некрополя, хоча і схожі з

аланськими прикрасами ременів збруї (Аксёнов 2005, рис. 2: 20; 3: 17, 20—22; Плетнева 1981а, рис. 37: 12—14), але вони виготовлені в техніці лиття. Як і вироби з аланських комплексів, ці бляшки оздоблені двома петельками у нижній частині щитка (рис. 1: 29, 31, 32). У аланського населення подібні бляшки часто входили в один комплект з великими круглими фаларами або бляшками листоподібної форми, які підвішувалися на тонких шкіряних ремінцях до нагрудного та шлейного ременів (Плетнева 1989, с. 86, 87, рис. 41: А; 42: А; Аксёнов 2005, рис. 8: 1—3). Оздоблення ременів кінського спорядження такими підвісними елементами для нетайлівського населення не характерно.

По-четверте, нетайлівці майже не використовували такого наявного атрибуту високого військового статусу вершника кінський, як начальник, що мало місце у представників військової еліти аланського населення салтово-маяцької культури (Афанасьев 1993а, с. 140). З поховань Нетайлівського некрополя походить лише один бронзовий, не орнаментований кінський начальник (похов. № 482; рис. 1: 1). Проте, на відміну від подібних виробів з аланських поховальних комплексів, він супроводжувався типовими для інших поховань вершників Нетайлівського могильника срібними пряжками, наконечниками, бляшками п'ятикутної та круглої форми, фаларами круглої та щитоподібної форми (Аксёнов 2010—2011, рис. 2: 2—6, 8, 9), а не звичайними для аланських комплексів металевими прикрасами з позолоченої бронзи. Таким чином, навіть у цьому випадку увесь набір прикрас кінського спорядження не випадав із загального контексту системи оздоблення кінської збруї, який існував у цієї етнічної групи салтівського населення.

Елітні убори кінської збруї, які були виявлені в нетайлівських похованнях датовані другою половиною VIII — серединою IX ст. (Аксёнов 2012, с. 220—221), цим же часом датуються і подібні комплекси у аланського населення салтово-маяцької культури (Аксёнов 2005, с. 249—250).

Таким чином, у двох груп салтівського населення, що мешкало в один час в районі Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, існувало два набори прикрас для

ременів кінського спорядження, які візуально відрізнялися, виступаючи атрибутом представників військової верхівки. Аланами використовувався набір прикрас збруї, який складався з начальника, оголів'я прикрашеного бляшками круглої та листоподібної форми, великих неорнаментованих фаларів круглої та листоподібної форми, які підвішувалися на тонких шкіряних ремінцях або закріплялися за допомогою заклепок до нижнього краю нагрудного та шлейного ременів. Салтівське населення, що мешкало на протилежному березі Сіверського Дінця та залишило Нетайлівський могильник, використовували інший набір прикрас для ременів кінської збруї. Він складався зі срібних бляшок п'ятикутної та круглої форми, що були закріплені на ременях оголів'я, та срібних круглих бляшок діаметром 2,5—3,0 см, які прикрашали нагрудний та шлейний ремені збруї. Візуально аланський набір прикрас кінської збруї у представників військової еліти виблискував золотом, тоді як у їх сусідів (нетайлівців) елітний кінський набір відсвічував сріблом. Виходячи з цього, можна стверджувати, що відмінності в кінському уборі і цих двох груп населення, які мешкали поряд, в одному районі, в один час, несли етнокультурний характер. Різний набір прикрас ременів кінського спорядження та їх кольорова відмінність дозволяли на значній відстані розрізняти знатних воїнів-вершників, які були представниками різних етнічних груп салтово-маяцького населення регіону.

В контексті цього цікава кольорова символіка елітного убору кінського спорядження населення, яке залишило Нетайлівський могильник. На нашу думку, практика виготовлення прикрас для ременів збруї у цього населення із срібла була не випадковою, а символізували їх належність до правого (західного) крила хозарського війська. У древніх кочовиків Центральної Азії захід позначався білим кольором, що дозволило О. Б. Бубенку підтримати гіпотезу про зв'язок терміна сарагури (білі / західні огури) з етнонімом болгари письмових джерел (Бубенок 2013, с. 3—4). Якщо прийняти до уваги той факт, що частина болгар (на чолі з Батбаєм) після розгрому Болгарії Кубрата хозарами увійшла до складу нового політичного утворен-

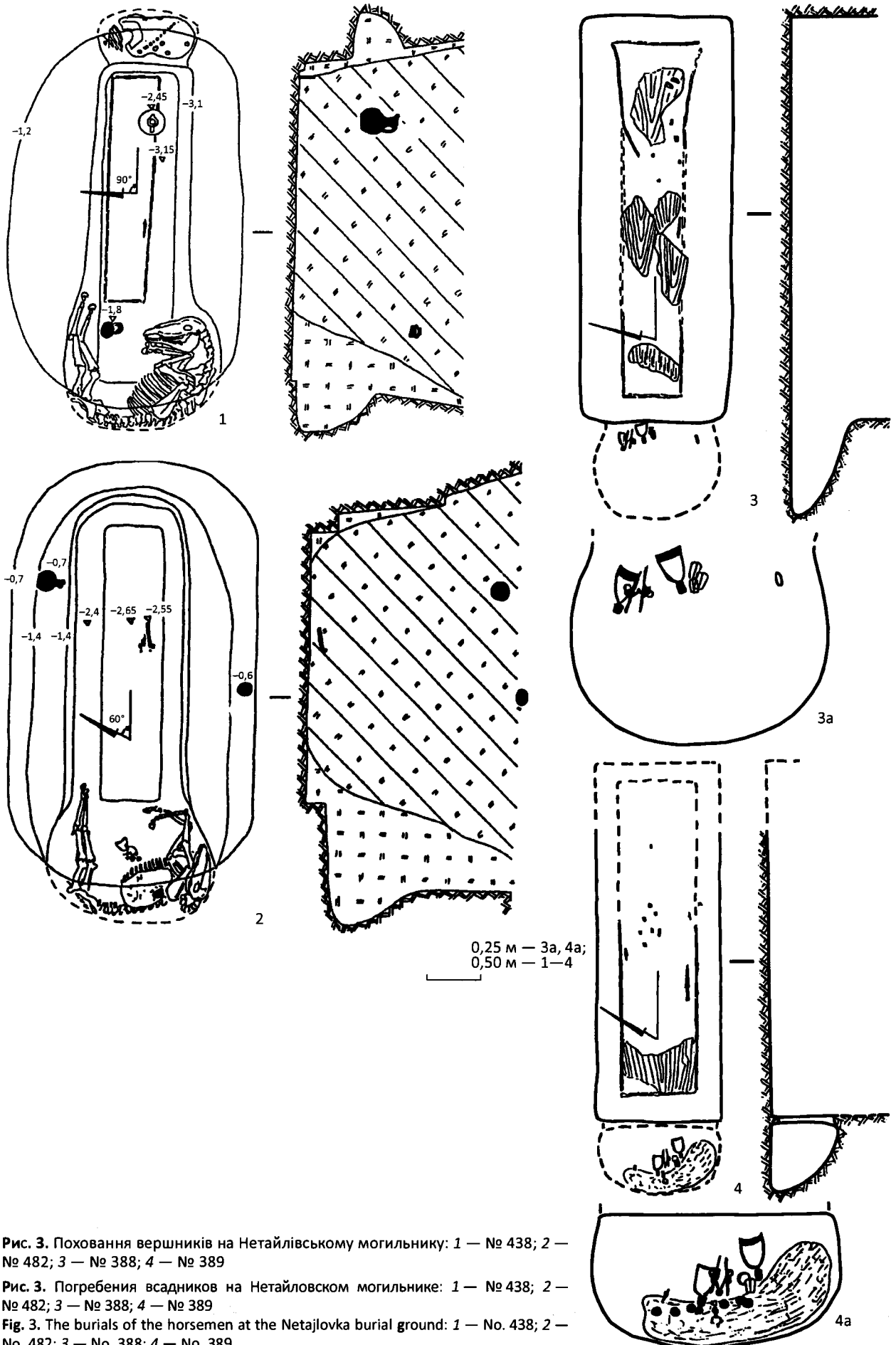

Рис. 3. Поховання вершників на Нетайлівському могильнику: 1 — № 438; 2 — № 482; 3 — № 388; 4 — № 389

Рис. 3. Погребення всадників на Нетайловском могильнике: 1 — № 438; 2 — № 482; 3 — № 388; 4 — № 389

Fig. 3. The burials of the horsemen at the Netajlovka burial ground: 1 — No. 438; 2 — No. 482; 3 — No. 388; 4 — No. 389

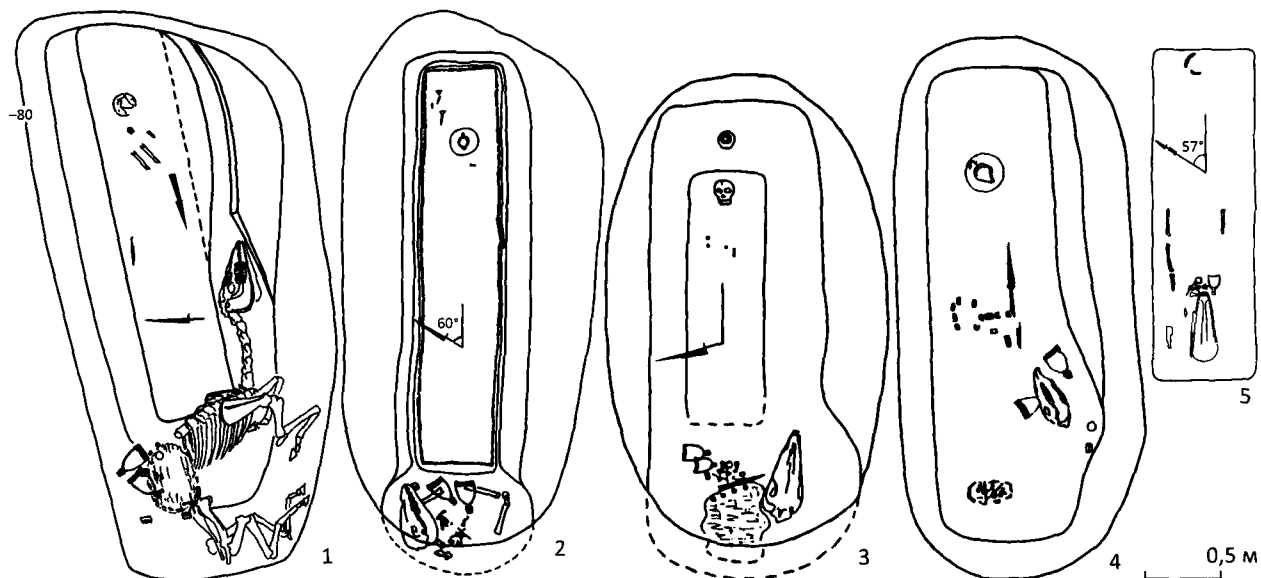

Рис. 4. Поховання вершників на Нетайлівському могильнику: 1 — № 522; 2 — № 512; 3 — № 413; 4 — № 491; 5 — № 255

Рис. 4. Погребения всадников на Нетайловском могильнике: 1 — № 522; 2 — № 512; 3 — № 413; 4 — № 491; 5 — № 255

Fig. 4. The burials of the horsemen at the Netajlovka burial ground: 1 — No. 522; 2 — No. 512; 3 — No. 413; 4 — No. 491; 5 — No. 255

ня — Хозарського каганату (Артамонов 2002, с. 190), то, ймовірно і те, що у цьому політичному утворенні вони зайняли місце на правому (західному) крилі хозарського війська. Можна припустити, що одним з візуальних символів, що пов'язував цих болгар з правлячою хозарською династією в лісостеповому Подонців'я на етапі становлення салтово-маяцької культури було використання срібного кінського убору та присутність в одязі литої срібної поясної гарнітури (Аксенов 2012, рис. 14: 1—7), аналогічної тій, що була представлена у похованнях під курганами з ровиками рубежу VII—VIII — першої половини VIII ст. (Іванов 2001, рис. 2: 5; 3: 6—9, 17—21, 23), які пов'язуються більшістю дослідників з власне хозарами. Це цілком ймовірно, тому що навіть у X ст. хозари продовжували зберігати чимало традицій кочового суспільства, у тому числі й у взаємовідносинах із залежними народами і в організації свого війська (Бубенок 2013, с. 6). Тому на початковому етапі існування Хозарського каганату цілком можливо припустити розділення його території та населення на праве та ліве крило (західну та східну частини) (Бубенок 2006, с. 25), тим більш, що будучи уламком могутньої Тюркютської імперії, Хозарський каганат разом з династією з роду Ашина успадкував державні традиції та міжнародний авторитет Тюркютської держави (Артамонов 2002, с. 189). В контексті

цього цікавим є той факт, що срібні елементи елітних кінських уборів (круглі накладні фалари на нагрудний та шлейний ремінь, п'ятикутні бляшки на ремінь оголів'я, срібні пряжки, які аналогічні нетайлівським) представлені в Середньому Поволжі на Стерлітамакському могильнику (Ахмеров 1955, с. 171, 173, 174, табл. VII—IX) і не відомі ні в ранніх болгарських комплексах новіківського типу (Багаутдинов, Богачев, Зубов, 1998, с. 121—128), ні в болгарських комплексах IX—X ст. (Генинг, Халиков 1964, с. 53—55; Казаков 1992, с. 49, рис. 12). При цьому на пам'ятках лісостепового Подонцов'я (часу формування салтово-маяцької культури) пряжки з щитком рамчатого типу (аналогічні нетайлівським) та срібні бляшки п'ятикутної форми використовувалися представниками соціальної верхівки болгарського населення як елементи поясної гарнітури (Аксенов 2017, с. 49—50, рис. 10: 11—13; 24: 5). Фалари круглої форми, які прикрашали нагрудний на шлейний ремінь кінського спорядження, та бляшки п'ятикутної форми від ремінців оголів'я представлені також в ранніх похованнях аланського населення (катакомба у ямі № 18 на Маяцькому селищі; Винников, Афанасьев 1991, рис. 19: 1, 2, 6—8). Однак, вони виготовлені у відповідності до аланської традиції — фалари являють собою позолочені мідні пластини, а прямокутні бляшки від оголів'я зроблені з міді та обтягнуті брон-

зовою фольгою (Винников, Афанасьев 1991, с. 46). В останньому випадку, ймовірно слід говорити про наслідування аланами тюркської еліти Хозарського каганату.

Виходячи з усього вище сказаного, можна припустити, що елітний кінський набір прикрас, який представлений у похованнях Нетайлівського могильника другої половини VIII — початку IX ст., потрапивши до басейну Сіверського Дінця у 40-х роках VIII ст., став відзнакою коней представників військової верхівки тюрко-угорського походження. На змішаний характер проболгар, а саме входження до них груп тюркського, угорського та сармато-аланського населення, вказував ще у свій час провідний болгарський дослідник Р. Рашев (Рашев 1993, с. 250—254). Змішаний характер населення, яке залишило Нетайлівський могильника, підтверджує присутність в похованнях воїнів-вершників кількох поховальних традицій, які віднайшли своє відображення у кільком видах поховань у супроводі коня (Аксенов 2012, с. 209—219). Так, на некрополі представлені поховання людини у супроводі цілої туші коня (рис. 3: 1, 2; 4: 1), зі згорнутою шкірою коня (тільки череп та кістки ніг) (рис. 4: 2—5) та тільки з кінським спорядженням, яке символізувало присутність у могилі самого коня (рис. 3: 3, 4). У переважній більшості випадків цілий кінь, згорнута шкіра коня, предмети кінського спорядження розташовувалися біля ніг людини, в спеціально зробленій у торцевій стінці могильної ями ніші-підбої (рис. 3; 4: 2, 3). В деяких похованнях згорнута шкіра коня у вигляді черепа та кісток ніг розташовувалася безпосередньо над ногами похованої людини або збоку від них (рис. 4: 4, 5). Традиція покладання до могили зложених у купу черепа та кісток ніг коня (згорнутої шкіри) характерна для угорської поховальної обрядовості. Подібні поховання в ямах з нішами у торцевих стінках могильних ям (Генинг, Халиков 1964, с. 14, рис. 4) та розміщенням у ногах людини решток коня у вигляді черепа та кісток його ніг добре представлені на пам'ятках салтівського часу Середнього Поволжя (Генинг, Халиков 1964, с. 23, рис. 9, 10; Казаков 1992, рис. 4—6;30; Халикова 1971, с. 71). На думку Є. П. Казакова положення черепа у могильній ямі може бути застосо-

ване для визначення етнічної належності похованих людей. Так, покладання черепа коня поперек могильної ями характерно для поховань змішаного тюрко-угорського населення, тоді як поховання з черепом орієнтованим храпом до голови похованої людини властиво власне уграм (Казаков 1984, с. 105). Поховання Нетайлівського некрополя з цілим кістяком коня у ніг людини знаходять деякі аналогії в похованнях V групи часів здобуття мадярами батьківщини з території Паннонії (Балинт 1972, с. 181). Їх зближує з нетайлівськими похованнями розташування решток коня у могильній ямі (у ніг людини), відрізняє ж — склад цих решток. У мадярських похованнях у могильній ямі знаходиться розстелена у ногах людини шкіра коня разом з черепом та кістками ніг, тоді як в похованнях Нетайлівського некрополя у ніг людини лежить цілий кістяк коня. Присутність на могильнику людських поховань у супроводі коня, виконаних у відповідності як з тюркською, так і з угорською поховальною традицією, дозволяє припустити, що населення, яке залишило Нетайлівський некрополь було змішаним у етнічному плані — тюрксько-угорським.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксенов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4: Хазарское время, с. 245—260.
- Аксёнов, В. С. 2010—2011. Погребение с конским начельником № 482 Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры. *Хазарский альманах*, 9, с. 22—44.
- Аксёнов, В. С. 2012. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003—2010 годов). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9: Хазарское время, с. 207—242.
- Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Рожко С. Г.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности 2009*, с. 242—258.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12: Хазарское время, с. 25—50.
- Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2009. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7: Хазарское время, с. 387—406.
- Аксенов, В. С., Хоружая, М. В. 2005. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*, 4, с. 199—215.
- Артамонов, М. И. 2002. *История хазар*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

РЕЗЮМЕ

Аксьонов В. С. Вбрання коней представителей войсковой элиты з поховань ранньосередньовічного Нетайлівського могильника

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона*. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993а. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131—144.

Ахмеров, Р. Б. 1955. Могильник близ г. Стерлитамака. *Советская археология*, XXII, с. 153—176.

Багаутдинов, Р. С., Богачев, А. В., Зубов, С. Э. 1998. *Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара: СамВен.

Балинд, Ч. 1972. Погребения с конями у венгров в IX—X вв. В: Смирнов, А. П., Чернецов, В. Н., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии и древней истории угров*. Москва: Наука, с. 176—188.

Бубенок, О. Б. 2006. Интеграция аланів у хозарське суспільство у VIII—X ст. *Східний світ*, 2, с. 24—37.

Бубенок, О. Б. 2013. Иерархия власти и система управления в политических объединениях средневековых кочевников Евразии (сравнительный анализ). *Вестник Удмуртского университета*, 1: История и филология, с. 3—9.

Винников, А. З., Афанасьев, Г. Е. 1991. *Культурные комплексы Маяцкого селища*. Воронеж: ВГУ.

Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. *Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник*. Москва: Наука.

Горбунова (Шиготарова), Т. Г. 2002. Оголовья верховых лошадей тюркской культуры Горного Алтая. *Древности Алтая*, 9, с. 91—103.

Иванов, А. А. 2001. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 118—131.

Казаков, Е. П. 1984. О культе коня в средневековых памятниках Евразии. В: Чиндина, Л. А. (ред.). *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Томск: ТГУ, с. 99—110.

Казаков, Е. П. 1992. *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва: Наука.

Михеев, В. К. 2004. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах*, 3, с. 74—93.

Плетнева, С. А. 1967. От кочевий к городам. Салтовомаяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 146. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1981. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье. *Плиска-Преслав*, 2: Прабългарската култура. Материали от българско-съветската среща, Шумен 1976. София: БАН, с. 9—19.

Плетнева, С. А. 1981а. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 62—75.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Покровский, А. М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды ХП археологического съезда*, 1. Москва: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, с. 465—491.

Пьянков, А. В., Тарабанов, В. А. 2004. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (раскопки 1989 г.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 3, с. 275—292.

Рашев, Р. 1993. К вопросу о происхождении болгар. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, III, с. 250—254.

Тишкин, А. А., Горбунова, Т. Г. 2004. *Методика изучения снаряжения верхового коня эпохи раннего железа и средневековья: Учебно-методическое пособие*. Барнаул: Алтайский университет.

Халикова, Е. А. 1971. Погребальный обряд Танкеевского могильника (к вопросу об истоках населения Волжского Булгария IX—X вв.). В: Халиков, А. Х. (ред.). *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Казань: КИЯЛИ, с. 64—93.

В роботі розглядається набір прикрас ременів кінського спорядження з військових поховань Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури. Впродовж 1959—2018 рр. на могильнику було досліджено 536 поховань з яких 46 належали воїнам-вершникам. Елітне вбрання коня, яке містилося в цих похованнях, відрізнялося від набору прикрас кінського спорядження, яке походить з поховальних комплексів аланського населення салтово-маяцької культури. Нетайлівці використовували для прикрашення ременів оголів'я коней срібні бляшки п'ятикутної та круглої форми (рис. 1: 6—13), а для оздоблення нагрудного та шлейного ременів — накладні срібні круглі бляшки діаметром 2,5—3,0 см з округлим отвором по середині (рис. 1: 23—28). Поле бляшок у нетайлівців додатково не орнаментувалося, як це було у аланів. В похованнях Нетайлівського могильника бляшки прикрашені рослинним орнаментом представлені поодинокими екземплярами (рис. 1: 29—32). При цьому вони походять з поховань (№ 2, 389, 431, 444), які відносяться до фінального етапу існування некрополя та датуються серединою — третьою чвертю IX ст. Нетайлівці, вірогідно, не використовували у якості наочного атрибуту високого військового статусу вершника начільник на голову коня, як це мало місце у аланського населення салтово-маяцької культури, тому що з поховань некрополя походить лише один бронзовий, не орнаментований начільник на голову коня (похов. № 482) (рис. 1: 1). Якщо візуально аланський набір прикрас кінського спорядження представників військової еліти випромінював золотом, то у їх сусідів (нетайлівців) кінське вбрання (рис. 2) виблискувало сріблом. Походячи з цього, можна стверджувати, що відмінність у вбранні коней в цих групах населення, що мешкали поряд в одному районі, носили етнокультурний характер.

Мабуть, практика виготовлення прикрас до кінського спорядження зі срібла у даного населення була не випадковою, а символізувала їх належність до правого (західного) крила хозарського війська. У давніх кочовиків Центральної Азії захід позначався білим коліром, що дозволяє пов'язати термін сарагури (білі / західні огури) з етнонімом болгари письмових джерел. Склад та розташування залишків коня в похованнях Нетайлівського могильника (рис. 3; 4) свідчать про змішаний тюрсько-угорський характер населення, яке залишило цю поховальну пам'ятку.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, кінське спорядження, сарагури, кінський начільник, Північно-Західна Хозарія.

Аксёнов В. С. Убор коней представителей воинской элиты из захоронений раннесредневекового Нетайловского могильника

В статье рассматривается набор украшений ремней конского снаряжения из воинских захоронений Нетайловского могильника салтово-маяцкой культуры. С 1959 по 2018 гг. на могильнике было исследовано 536 захоронений, из которых 46 принадлежали воинам всадникам. Элитный конский убор, обнаруженный в захоронениях могильника, отличается от набора украшений из погребений аланского населения салтовской культуры. Нетайловцы использовали для украшения ремней оголовья серебряные бляшки пятиугольной и круглой формы (рис. 1: 6—13), а

для украшения нагрудного и шлейного ремней — накладные серебряные круглые бляшки диаметром 2,5—3,0 см с округлым отверстием по центру (рис. 1: 23—28). Поле бляшек у нетайловцев дополнительно не орнаментировалось, как это было у алан. В нетайловских захоронениях бляшки с растительным орнаментом представлены единичными экземплярами (рис. 1: 29—32). При этом они происходят из захоронений (№ 2, 389, 431, 444) относящихся к финальному этапу существования могильника и датированных серединой — третьей четвертью IX в. Нетайловцы, вероятно, не использовали в качестве зримого атрибута высокого воинского статуса всадника конский начельник, как это имело место у аланского населения салтовской культуры, так как из захоронений некрополя происходит только один бронзовый, не орнаментированный конский начельник (погр. № 482) (рис. 1: 1). Если визуально аланский набор украшений сбруи коней воинской элиты отсвечивал золотом, то у их соседей (нетайловцев) конский убор (рис. 2) отливал серебром. Исходя из этого, можно утверждать, что отличия в конском уборе у двух групп населения, проживавших в одном районе, носили этнокультурный характер.

По-видимому, практика изготовления сбруйного убора у данного населения из серебра была не случайна, а символизировала их принадлежность к правому (западному) крылу хазарского войска. У древних кочевников Центральной Азии запад обозначался белым цветом, что позволяет связать термин сарагуры (белые / западные огурцы) с этнонимом болгары письменных источников. Состав и размещение конских останков в захоронениях могильника (рис. 3; 4) свидетельствует о смешанном тюрко-угорском характере населения, оставившего данный погребальный памятник.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, конский убор, сарагуры, конский начельник, Северо-Западная Хазария.

Aksonov V. S. Gear of horses of representatives of the military elite from the burials of the early medieval Netaylovsky burial ground

The article examines a set of accessories for horse harness belts from the military graves of Netaylovo burial ground of Saltov-Mayak culture. From 1959 to 2018 at the burial ground, 536 graves were examined, of which 46 belonged to warriors

and horsemen. The elite horse gear found in the burials of the burial ground differs from the set of ornaments from the burials of Alanian population of Saltov culture. Netaylovtsy used for decoration of headband belts silver patches of pentagonal and round shape (fig. 1: 6—13), and for decorating the breast and breeching belts — overhead silver round patches 2.5—3.0 cm in diameter with a round hole in the center (fig. 1: 23—28). The field of patches was not additionally ornamented among Netaylovtsy, as this was among the Alans. In Netaylovsky burials patches with floral patterns represented by single exemplars (fig. 1: 29—32). At the same time, they come from burials (No. 2, 389, 431, 444) belonging to the final stage of the existing of the burial ground and dating from the middle — third quarter of the 9th century. The Netaylovtsy probably did not use the horse head-guard as a visible attribute of the high military status of the rider, as was among the Alanian population of Saltov culture, since only one bronze, not ornamented horse head-guard comes from the necropolis burials (burial No. 482) (fig. 1: 1). If visually Alanian set of ornaments for the harness of the warrior elite's horses gleamed with gold, then their neighbors (Netaylovtsy) had a horse's guard (fig. 2) cast in silver. Taking this into account, it can be argued that the differences in the horse guard in two groups of the population living in the same area were of an ethnocultural nature.

Apparently, the practice of making a harness for this population from silver was not accidental, but symbolized their belonging to the right (western) part of the Khazar army. Among the ancient nomads of Central Asia, the west was denoted by white, which makes it possible to associate the term Saragurs (white / western ogurs) with the ethnonym Bulgarians from written sources. The composition and placement of horse remains in the burials of the burial ground (fig. 3; 4) testifies to the mixed Türkougorsk character of the population who left this burial monument.

Keywords: Saltov-Mayak culture, horse guard, Saragurs, horse headband, Northwestern Khazaria.

Аксьонов Віктор Степанович — кандидат історичних наук завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Аксенов Виктор Степанович — кандидат исторических наук, заведующий отделением археологии Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова.

Aksonov Viktor S. — Candidate of Sciences (History), Chief of the Archaeological Department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

E-mail: aksyonovvictor@gmail.com.